

1.5 Systém bilingvní a bikulturní komunikace

Zatímco úkolem vzdělávacích programů s orální, simultánní a totální komunikací bylo a je vytvořit mluvenou řeč jako prostředek vzdělávání a socializace, vzdělávací programy bilingvního nebo bilingvního typu, mají za cíl dosáhnout rozvoje jazyka a myšlení, a to nezávisle na kvalitách mluvené řeči.

Bilingvální komunikace⁶ sluchově postižených je přenos informací ve dvou jazykových kódech, ve znakovém jazyce neslyšících a mluveném (orálním, většinovém, národním jazyce), a to mezi neslyšícími vzájemně a mezi neslyšícími a slyšícími. Nedochozí nevyhnutelně k simultánnímu užívání těchto dvou jazyků. Důsledně se dodržují mateřské metody výuky jazyka (personifikace s jazykovým kódem, neslyšící učitel = znakový jazyk neslyšících, slyšící učitel = orální řeč) a nedochází k přímému překladu mezi jazyky.

K vytváření bilingválních vzdělávacích programů⁷ pro těžce sluchově postižené došlo v důsledku trvalé nespokojenosti s výsledky vzdělávání u části těžce sluchově postižené populace. Vznik bilingválních modelů vzdělávání a definování bilingválních přístupů⁸ se opíralo o výsledky rozsáhlých výzkumů notace, kodifikace a unifikace znaků i znakových jazyků uskutečněných v 60.–70. letech minulého století.

Bilingvální komunikace těžce sluchově postižených ve vyučovacím procesu spočívá v přenosu informací ve dvou jazykových kódech mezi těž-

- 6 **Bilingvismus** je aktivní užívání dvou jazyků (zpravidla mateřského a cizího) společností nebo jednotlivcem, dvojjazykovost, dvojjazyčnost (Akademický slovník cizích slov, 1997) Dle údajů z encyklopedie Dictionary of Language and Languages (1992) je bilingvismus jazyková situace, kdy jedinec nebo komunita ovládá dva nebo více jazyků (někdy polyglotismus). Většina světové populace je bilingvní. Simultánní bilingvismus znamená, že jazyky se učí současně a sekvenční bilingvismus znamená, že se druhý jazyk učí, až když je první vytvořen. Dle Slovníku cizích slov (1987) je bilingvismus charakterizován jako dvojjazyčnost, tj. dokonalé užívání dvou jazyků, zpravidla mateřského jazyka a jazyka cizího, kdy cizí jazyk může za jistých okolností rovnocenně nahradit jazyk mateřský. Bilingvismus smíšený znamená, že oba jazyky byly osvojeny ve stejném prostředí, nejčastěji v rodině, kde se rovnocenně užívá obou jazyků. Bilingvismus souřadný znamená, že každý z obou jazyků byl osvojen v jiném jazykovém prostředí, například jeden byl osvojen doma a druhý byl osvojen ve škole.
- 7 **Bilingvní (bilingvální) výuka** je zaměřena na to, aby si žáci vytvořili komunikační kompetenci v jiném jazyce, než je jejich mateřský. U nás realizována na několika školách, v nichž se všechny nebo některé předměty vyučují v cizím jazyce, např. na základních školách, gymnáziích s dvojjazyčnými třídami nebo gymnáziích připravujících žáky k mezinárodnímu bakalariátu. V didaktice sluchově postižených bilingvální není pouze dvojjazyčný, ale má mnohem specifitější význam.
- 8 **Bilingvní přístupy.** 1. Společenství neslyšících si jako svébytná a specifická minoritní skupina občanů prosazuje stejná práva i z hlediska své jazykové specifčnosti. 2. Hledání optimální cesty osvojování jazyka tak, aby neslyšící dítě rozumělo, dokázalo v jazyku komunikovat, a také užívat jazyk jako nástroj pro získávání informací o okolním světě.

ce sluchově postiženými a slyšícími. Tyto kódy tvořené znakovým jazykem neslyšících a majoritním národním jazykem se neužívají simultánně.

K charakteristickým znakům bilingválních vzdělávacích programů patří dodržování nedirektivních metod výuky znakového i národního jazyka, upřednostňování znakových jazyků v raném věku a podpora zejména psané podoby národního jazyka.

Z hlediska rozvoje jazyka a myšlení rozhodující úloha připadá neslyšícímu učiteli vyučujícímu znakovým jazykem. Socializační a integrační funkce ve vzdělávacím procesu zastává slyšící učitel vyučující mluveným národním jazykem s důrazem na využití jeho psané podoby. (Krahulcová, 1999)

Vytvoření bezbariérových podmínek komunikace, akcelerovaný rozvoj poznávacích procesů, výrazná stimulace komplexních čtenářských schopností, podpora sociálních aktivit a změny vzdělávacího schématu v organizaci vyučovací jednotky, využívání netradičních vyučovacích metod a plastičnost předmětových metodik ve vyučování jsou nespornými přednostmi bilingválních vzdělávacích programů.

Realizace bilingválních vzdělávacích programů pro žáky se sluchovým postižením byla započata v průběhu 80. let nejprve ve skandinávských státech. Odtud se dále rozšířily postupně do států severní Ameriky a posléze do téměř celé Evropy.

V České republice se bilingvální vzdělávací programy realizují od roku 1995 na úrovni výchovného nebo lépe edukativního předškolního programu v bilingvální mateřské škole původně pod názvem PIPAN a následně v několika třídách při Speciální základní škole pro sluchově postižené v Praze 5 v Holečkově 4. Experimentálně byl ověřen předškolní bilingvní program CESTA v Základní škole pro sluchově postižené v Brně, Novoměstská 21, experiment připravila Mateřská škola se Speciálně pedagogickým centrem při ZŠ pro žáky se sluchovým postižením ve Valašském Meziříčí, Vsetínská 454.

Bilingvismus⁹ sluchově postižených je plnohodnotné užívání mateřského jazyka těžce sluchově postižených, českého znakového jazyka, a jazyka majoritní společnosti, v našem případě českého jazyka v obecné a pedagogické komunikaci.

Toto pojetí bilingvní podstaty komunikace neslyšících je v souladu se závěry Světové federace neslyšících ve Stockholmu formulovanými v roce 1993 (Potměšil, 1999), které lze shrnout takto:

- Uznává se statut znakového jazyka jako vizuálně gestického, lingvisticky uznaného jazyka, založeného na užití rukou, paží, očí, obličeje a těla.
- Uznává se skutečnost, že znakový jazyk je prvním jazykem neslyšících lidí.
- Uznává se, že neslyšící lidé mají stejné právo na uznání svého znakového jazyka jako ostatní lidé na své jazyky při své plné účasti na životě společnosti ve všech oblastech.
- Uznává se skutečnost, že národní jazyk je druhým jazykem neslyšících vzhledem k tomu, že jej nemohou užívat spontánně. Seznamují se s ním až v průběhu vzdělávání.
- Uznává se skutečnost, že neslyšící jsou bilingvní, protože užívají většinou znakový jazyk a národní jazyk v mluvené i psané podobě v každodenním životě.
- Uznává se skutečnost, že neslyšící by měli být vzděláváni ve všech předmětech či vědních oborech ve znakovém jazyce.
- Uznává se fakt, že psaná forma mluveného jazyka je plně přístupná pro neslyšící, a proto se neslyšící učí národnímu jazyku nejlépe v psané formě

9 Defektologický slovník (z roku 1978) uvádí: bilingvismus (z lat. Bis = dvakrát, lingua = jazyk), dvojjazyčnost. Dvojjazyčná výchova dětí od útlého věku se ve starší literatuře pokládá za příčinu zřetelné inferiority (v.h.) a snížené vyjadřovací jazykové schopnosti. V tomto smyslu se vyjádřil kongres pedagogů v Lucemburku v roce 1926. Fröschels a Seeman upozornili na zvýšené nebezpečí vzniku koktavosti při raném bilingvistu. Novější výzkumy a pozorování však ukazují, že bilingvismus nejen není škodlivý, ale že naopak přináší výhody. Záleží na metodě, způsobu, jakým bilingvistická výchova probíhá, i jestliže si dítě osvojuje dva jazyky přirozenou cestou, ve vazbě na osoby, předměty, situace, bez překládání, tak probíhá proces integrovaného a vyváženého bilingvistu bez škodlivých následků a je obohacením dítěte. Tak tomu nasvědčují výsledky pozorování z Kanady, Švýcarska apod., jakož i poznatky z jazykově smíšených rodin z pohraničí.

- národního jazyka. Uznává se nezastupitelná role znakového jazyka při výuce všech jazykových parametrů jazyka mluveného.
- Uznává se důležitost bilingvismu a podpora výše uvedených bodů.

Cíl bilingvních komunikačních a edukativních strategií

Cílem bilingvních komunikačních a edukativních strategií je maximalizace komunikačního a kognitivního potenciálu sluchově postižených v komunikačně optimálních podmínkách.

Cíl bilingvního pedagogického procesu Potměšil (1999) pracovně definoval jako rozvoj osobnosti a jazykovou přípravu sluchově postiženého jako „bilingvního mluvčího“. Bilingvní mluvčí je:

- Člověk, který se učil dvěma jazykům již od útlého věku, a to od přirozených mluvčí.
- Člověk, který může a je schopen užívat dva jazyky na srovnatelné úrovni.
- Člověk, který se identifikuje vnitřně s bilingvismem, tedy se dvěma kulturami, dvěma sociálně odlišnými prostředími.
- Člověk, který se identifikuje s ostatními jako bilingvní, tedy patřící ke dvěma kulturám, užívající aktivně dva jazyky.
- Člověk, který může či plně užívá dva jazyky v plném rozsahu a s plným porozuměním.
- Člověk, který užívá či může užívat dva jazyky v závislosti na situaci a komunikačních partnerech v psané či mluvené formě.

Pojetí bilingvního vzdělávacího procesu

Bilingvní vzdělávací program je takové vzdělávání těžce sluchově postižených, kde se ve vyučování užívá k dorozumívání oboustranně plnohodnotné komunikace. Vyučovací obsah je předáván žákům nejlépe plně kvalifikovaným neslyšícím učitelem ve znakovém jazyce a poté slyšící učitel transformuje pochopené poznatky do psané podoby českého jazyka. Oba učitelé jsou trvale ve třídě, ale český jazyk a znakový jazyk se současně (simultánně) užívají co nejméně.

Bilingvální vzdělávání musí být založeno na bilingválních přístupech a bilingvální výchově v předškolním věku. K výuce obou jazyků, v závislosti na rodinném prostředí je jeden jazyk mateřský a druhý jazyk „druhý“, se doporučuje nepřímá neboli nedirektivní metoda. Ta nemá negativní vliv na rozvoj kognitivních a intelektových procesů dítěte. Bilingvismus má také různý vliv na různé děti v závislosti na celé škále schopností a podmínek od vrozeného talentu až po citové podmínky či souběžné další zdravotní postižení.

POJETÍ BILINGVÁLNÍ PŘEDŠKOLNÍ VÝCHOVY TĚŽCE SLUCHOVĚ POSTIŽENÝCH

(komentovaný nepublikovaný pracovní metodický materiál „Koncepce bilingválního vzdělávání CESTA“)

Neslyšící dítě má od raného věku zamezen přístup k informacím sluchovou cestou. Jeho dominantními smysly pro komunikaci se stávají zrak a hmat. Prvním jazykem, se kterým přijde do styku, je jazyk jako řeč pohybů a doteků. Narodí-li se takto postižené dítě neslyšícím rodičům, je přirozeně vtaženo do komunikace znakovou řečí, je s ním více manipulováno, aby hodně vidělo, zažívá více kontaktů dotykem. Pro neslyšící rodiče je to totiž přirozené, nepřipadá jim, že by s dítětem dělali něco výjimečného.

Dítě slyšících rodičů, pokud nevědí, že jejich dítě neslyší a nejsou poučení i o nutnosti respektovat tyto zásady rané péče, dostává tyto vjemy v nedostatečné míře. Proto je velmi důležitá co nejranější péče a pomoc rodičům ze strany odborníků.

Svět kolem dítěte je plný zvuků, lidé kolem komunikují převážně akusticky – orálně, artikulují. Dítě pozoruje pohyby úst, celého těla, mimiku obličeje, začíná chápat, že by mělo něčemu rozumět. Samo odpovídá rovněž mimikou, pohybem. Jestliže mu nejbližší okolí začíná rozumět, dítě nachází odezvu na své pohyby (znaky) a zjišťuje, že znaky matky jsou v mnoha situacích stejné jako jeho, zažívá radost z komunikace, začíná sdělovat, začíná rozumět. Neslyšící matka a připravená slyšící matka používá znakovou řeč, prozatím jednoduše, tak jako se jednoduše hovoří s malým slyšícím dítětem. Zároveň se dítě učí přirozeně odezírat pohyby úst.

Svět neslyšícího a těžce sluchově postiženého dítěte je tedy od počátku světem dvojjazyčným: prvním jazykem je znaková řeč a druhým je český jazyk, přijímaný odezíráním, a tedy neúplně.

PRINCIPY A CÍLE BILINGVÁLNÍHO VÝCHOVNÉHO A VZDĚLÁVACÍHO PROGRAMU (POJETÍ FRANCOUZSKÉ)

Pro úplnost francouzského pojetí ponecháváme základní teze v nezměněné podobě (Bouvet, 1990).

Teze č. 1: Mluvenou řeč nelze zvládnout bez současného vyučování znakového jazyka.

Znakový jazyk je jediným jazykem, který dovoluje neslyšícím získat a zvládnout jazykové jevy. Znakový jazyk je nezbytný, jestliže neslyšící dítě má úplně zvládnout slovní jazyk. To je základním principem práce v bilingválně vzdělávané skupině neslyšících dětí. Znakový jazyk dovoluje neslyšícím dětem objevovat jazykovou komunikaci ve stejném věku, jako je tomu u slyšících dětí, které mají pozitivní výukové prostředí. Vizualní jazyk – znakový jazyk dovoluje neslyšícím dětem experimentovat (nabývat zkušenosti jazykem) bez jakéhokoli omezování. To jim později poskytuje možnost získat lepší znalosti o tvorbě hlasu a metajazykových vyjadřovacích možnostech, které mnohdy těžko chápou. Rovněž tak o způsobu využití mluvené slovní řeči, i když ji přirozeným a bezbariérovým způsobem nemohou zvládnout. Znakový jazyk je pro neslyšící děti nezbytným základem ke zvládnutí slovního jazyka. Namísto tvorby jediného jazyka je třeba těžce sluchově postiženým dětem otevřít všechny vstupy pro jazykovou komunikaci.

Dále, znakový jazyk je jediným jazykem, který mohou zvládnout bez prodlení, bezodkladně. Neslyšící děti neslyšících rodičů se dorozumívají gesty ve stejném věkovém období, v jakém slyšící děti začínají vokalizovat. Děti zvládají kompletní syntaktické struktury ve velmi raném věku, dlouho před zvládnutím slovníku, morfologie a artikulace. Zdůrazňuje se existence „biologických hodin“ jazykového vývoje.

Syntaktické struktury vyjadřování se začínají vytvářet v interaktivním procesu, který začíná vlastně bezprostředně po narození dítěte. Zvládnutí syntaxe je ovšem velmi specifický proces, pro každé dítě odlišný. Rozdíly mezi jednotlivými dětmi se začínají projevovat velice záhy. Zjišťování podstaty těchto rozdílů (sec. cit. Lentin, 1975, in Bouvet, 1990) se zdůvodňuje relevantním faktem: jestliže neslyšící dítě ve věku tři až čtyři roky má nedostatečně a nepřiměřeně k věku rozvinutou syntax, jestliže se tato syntaktická artikulace nestane funkční ve správném období, rozvoj jazyka jakoby se otáčel v kruhu, v omezeném rozsahu, dítě se vyjadřuje málo a nedostatečně strukturovanými větami. Slovník roste pomalu, výslovnost a gramatika se rozvíjí do určitého stupně, ale jazykové struktury se nestávají intelektuálními a schopnost gramatické kombinatoriky výrazně zaostává.

Existuje tedy kritické období ve vývoji jazykové syntaxe. Jestliže v tomto období neslyšící dítě nedostane, co potřebuje a kdy to potřebuje, může ztratit jazykový potenciál. V tomto krátkém období zdravého jazykového vývoje se musí respektovat biologické hodiny. Dítě je schopno zvládnout syntaktické struktury ve správné době (to znamená v raném věku), ale pouze ve znakovém jazyce, jedině ten je schopno plně vnímat. Znakový jazyk je absolutně nepostradatelný, musí být integrální součástí výchovy. V tomto jediném jazyce se neslyšící děti mohou rozvíjet bez průtahů a komplikací, mají základní podmínky zdravého jazykového vyučování, percepce a exprese řeči ve správném období svého vývoje. Znakový jazyk splňuje všechny základní podmínky jazykového vyučování.

Teze č. 2: Jenom znakový jazyk zajišťuje přirozené podmínky jazykového vývoje.

Slyšící matka může podněcovat komunikační rozvoj svého neslyšícího dítěte mluvením na dítě (hlasitě pronášenými jednotlivými slovy) a znakovým jazykem neslyšících. Seznamování dítěte se znaky umožňuje, aby neslyšící dítě začalo s experimentováním s jazykem – pomocí mateřského jazyka, jak to děti běžně dělají. Kontaktem s dospělým neslyšícím si dítě osvojuje znakový jazyk jako přirozený jazyk v přirozených podmínkách. Dítě těžší ze slov, která

jsou určena přímo jemu samotnému, ze slovníku, který vychází z jeho potřeb, a hlavně ze spontánní řeči směřující k němu i mimo ně. Spontánní komunikace sehrává velmi důležitou roli v jazykovém vývoji. Tyto podmínky neslyšícímu dítěti poskytuje pouze znakový jazyk. Znakový jazyk je rovněž jediným jazykem, který může neslyšící dítě vnímat, i když není přímým účastníkem rozhovoru. Konverzace orální řečí vyděluje a izoluje neslyšící dítě z této extrémně důležité činnosti, protože orální, zvukový jazyk nemůže fyziologicky přijímat a musí si k tomu osvojit pomocné komunikační formy jeho vizualizace. Znakový jazyk je jediným jazykem, ze kterého mohou mít neslyšící děti užitek ve všech přirozených situacích. Je to jediný jazyk, se kterým si mohou hrát. Děti se učí jazyk hrou se slovy. V mluveném jazyce to není možné. Slovní hry sehrávají podstatnou roli v jazykovém vývoji. Jakou může mít neslyšící dítě radost z jazykových her v jazyce, který tak obtížně vytváří a vnímá? Jak si může hrát se zvuky, které neslyší?

To vše předznamenává závěrečné konstatování: Protože přirozená podstatná znakové produkce i příjmu znaků je ve znakovém jazyce identická, umožňuje to neslyšícímu dítěti určovat pojmy, zpřesňovat a vyjadřovat je mnoha různými a přitom jazykovými způsoby. Tím lze vytvářet základy pojmotvorného procesu.

Teze č. 3: Užívání znakového jazyka neomezuje potřebu neslyšícího dítěte dorozumívat se.

Využití znakového jazyka vytváří prostor pro přirozený jazykový vývoj u neslyšících dětí. To vyvolává představu univerzálního využití znakového jazyka. Není to ovšem pravda.

Znakový jazyk vytváří přirozené podmínky pro jazykový vývoj srovnatelné s podmínkami slyšícího dítěte. Jenomže tyto přirozené podmínky, přirozený výukový proces závisí na speciálním pedagogovi, který vytváří výukové situace. V jistém smyslu jsou to nadstandardní podmínky. Neslyšící děti musí být vedeny v jejich jazykovém vývoji, a to dokonce i tehdy, když se jedná o vývoj na bázi znakového jazyka.

Zvláštnosti jazykové situace neslyšících dětí jsou tyto:

1. Neslyšící dítě se musí stát bilingvním, nezávisle na tom, jsou-li jeho rodiče slyšící nebo neslyšící. Výsledek bilingvální výchovy nebude pozitivní, jestliže se oba jazyky nebude učit za přirozených výukových podmínek.
2. Neslyšící dítě slyšících rodičů nevyhnutelně vstupuje do komunikačních obtíží, které snižují jeho verbální apetit. Neslyšící dítě neslyšících rodičů (které jeho rodiče nezaplaví mořem vizuálních slov) je od kolébky obklopeno pravdivými, jednoznačnými znaky. Namísto je ale velká opatrnost při vytváření obecného komunikačního systému i u těchto dětí, dokonce i u těch komunikačních forem, které jsou vizuální. Jestliže neslyšící děti mluví mezi sebou, nepoužívají znakový jazyk neslyšících, ale řeč gest, odvozenou z verbálního modelu dospělých. Komunikace gesty není tak efektivní jako komunikace hlasová. Značná část neslyšících dětí ovšem tento přirozený komunikační model neslyšících nikdy neviděla. Komunikace neslyšících je zajisté založena na gestech, některé z nich ovšem pocházejí z prostředí znakového jazyka (jestliže je alespoň jeden rodič neslyšící) a jejich gesta nemůžeme považovat za jazyk. Neslyšící děti se nenaučí jazyk pouze prostřednictvím komunikace s ostatními dětmi, ale musejí být jazyku vyučovány.
3. Znakový jazyk vytváří přirozené předpoklady k jazykovému vývoji. Přirozené podmínky bez profesionálního učení nedostačují k přirozenému zvládnutí znakového jazyka. Neslyšící děti potřebují speciální podmínky k tomu, aby zvládly jazyk, dokonce i tehdy, jestliže se jedná o řeč vizuálně motorickou, tedy řeč smysly plně akceptovatelnou.

Teze č. 4: Cíl bilingválního vyučování neslyšících dětí je normální jazykový vývoj v atmosféře porozumění a úspěchu.

Bilingvismus je jenom pokus o vytvoření takové situace pro neslyšící děti, ve které budou úspěšné ve verbální komunikaci.

Znakový jazyk vytváří pro neslyšící děti atmosféru lehké, bezproblémové komunikace, tak potřebné pro jazykový vývoj. Začíná tím, co je pro neslyšící dítě, zejména pro jeho schopnosti expresivně vyjádřit cokoli ve vizuálním kódu, snadné a bezbariérové. Až na základě tohoto poznání jsou dítěti nabídnuty zvuk, hlas, orální slova zvukového mluvení. Hlasitá řeč se ale nevyučuje od začátku.

Ze začátku děti dostávají kompletní jazykovou možnost k plnému uspokojení všech potřeb ve vizuálním kódu. Neslyšící dítě tedy může přijmout a anticipovat řeč jiných tak, jako jiné i slyšící děti. Tato možnost včetně důležité funkce anticipace vytváří jednu ze základních podmínek jazykového rozvoje. Jedná se tedy o normální jazykové vyučování, v rámci něhož se dítě učí dorozumívat a mluvit dorozumíváním a mluvením (ne pouze nácvikem). Neslyšící dítě potřebuje příležitost k experimentování, k úspěšné verbální interakci. Bilingvální systém uvádí neslyšící dítě do dvou jazykových systémů jak ve škole, tak doma.

Klíčové komponenty bilingválního speciálního programu

1. Zvládnutí znakového jazyka neslyšících jako přirozeného jazyka v přirozených podmínkách, i když jsou profesionálně připravovány a vedeny.
2. Další rozvoj jazykových dovedností v rovině znakového jazyka, ale i orálního mluveného jazyka. Propracování a zvládnutí metalingvistických schopností (časová a prostorová figurativní realizace znaku, syntax souvislého vyjadřování, morfologie a lexika slov, sémantika znaků i slov).
3. Výuka překladu a transformace. Souvisí se souběžným rozvojem metalingvistických schopností. Na začátku výuky s překladem se využívá glosování. Označení znaku slovem z mluveného jazyka, které je významově nejbližší. Později, při překladu souvislých mluvních celků, se musí respektovat odlišná syntax jak znakového, tak mluveného orálního jazyka.
4. Výuka psané podoby jazyka postupuje od globálního čtení přes analyticko-syntetické čtení a psaní až po psané texty ve funkci dorozumívací.
5. Aplikace získaných schopností pro další vzdělávání.

Časová posloupnost bilingválního speciálního programu je následující:

- osvojení si přirozeného jazyka (znakový jazyk neslyšících),
- socializace a osvojení pojmů (základy pojmotvorného procesu),
- druhý jazyk (český mluvený jazyk),
- zvládnutí obsahu vyučování přes interakci s dospělými a dětmi,
- sebevzdělávání na základě získané gramotnosti.